

"מעלה עשן" בעבודת יום הכיפורים

מאת

ב"צ לוריא

הכתובים על המחלוקת בין הצדוקים לפרושים בענין העבודה ביום הכפורים מזכירים את אחד המרכיבים של הקטורת בשם "מעלה עשן". לגבי כל סממן מביא הכתוב¹ ששור ומדה, לגבי זה אין מדה מדויקת אלא נאמר "מעלה עשן כל שהוא". חשיבותו של מרכיב זה בפיתום הקטורת היא כל כך רבה עד כי נאמר²: מלמד שנתן בה מעלה עשן, הא אם לא נתן בה מעלה עשן — חייב מיתה. על כך נמצאנו למדים גם מהסיפור הבא על בית אבטינס³:

"בית אבטינס היו בקיאיין במעשה הקטורת ולא רצו ללמד. שלחו חכמים והביאו אומנין מאלכסנדריה של מצרים, והיו יודעין לפטם כמותם, ולא היו יודעין להעלות עשן כמותן: של הללו מתמר ועולה כמקל ושל הללו מפציע לכאן ולכאן. וכששמעו חכמים אמרו: כל מה שברא הקב"ה לכבודו בראו, שנאמר⁴: כל פעל ה' למענהו, וחזרו בית אבטינס למקומן. שלחו להם חכמים ולא באו. כפלו להם שכרן ובאו... אמרו להם חכמים: מה ראיתם שלא ללמד? אמרו: יודעין היו של בית אבא שבית זה עתיד ליחרב אמרו שמה ילמוד אדם שאינו מהוגן וילך ויעבוד עבודה כוכבים בכך...".

"מעלה עשן" אינו נמנה עם הבשמים הריחניים והטעמיים כמו נרד וקנמון, צרי וציפורן; הוא נכלל בין מרכיבי הקטורת לא משום ריחו ולא משום טעמו, כי אם בזכות תכונתו המיוחדת — שעה שהוא עולה באש עשנו מתמר ועולה ישר כלפי מעלה.

חוקרי הצומח של ארץ ישראל מזהים את הצמח "מעלה עשן" ב־*לֶקְטוֹדֵנְיָה פִירוֹטֶקְנִיקָה*⁵; עמנואל לעזו מביא את דעתו של שווינפורט, האומר: זהו צמח חסר קוצים, אבל ענפיו המרובים, חסרי העלים, זקופים ומתרוממים אל על בדמות מטאטא בגובה של תמשה מטרים. כשמדליקים אחד הענפים באיזה מקום שהוא, כל השיח נהפך במשך רגעים מעטים ללהבה ענקית, העולה בגובה של עשרה מטרים, אין צמח אחר בכל המזרח שיתן להבת ענק בפתיעות כזאת. מעלה עשן פורח באביב (מרץ—מאי). הוא מצוי בכל אזור ים המלח ועמק הירדן התחתון. בע'ור א־ספיה, בחבל סודם, בואדי פרעה⁶.

1 כריתות ו', ע"א.

2 תוספת יומא א', ח'; זוק, 181 (4). הנוסח בירוש' יומא פ"א, הוא שונה: לא נתן בה מעלה עשן או שחיסר אחד מסממניה חייב מיתה.

3 יומא ל"ח, ע"א.

4 משלי ט"ז, ד. *Leptodenia pyrotechnica*, בערבית מרץ.

5 זיהוי זה מקובל גם על דעתם של חוקרי הצומח האחרים, כגון: אוריה פלדמן, צמחי המשנה,

[2]

ב"צ לוריא

מעלה עשן הוא קנה, צריך ליבשו ולטחון או לכתוש אותו הדק היטב עד שהופך לאבקה, ואבקה זו היו מערבבים בין שאר סממני הקטורת. עמוד העשן של אבקה זו היה מושך ומעלה את העשן של כל הבשמים כמקל.

המחלוקת בין הצדוקים לפרושים הגיעה לשיאה ביום כפורים אחד, כאשר כהן גדול צדוקי סירב לנהוג לפי הוראות חכמי הפרושים. ועל מעשה זה מסופר ⁷: "שכבר היה מעשה בביתוסי אחד שהקטיר עד שהוא בחוץ ויצאה ענן הקטרת והרתיע את כל הבית... כשיצא אמר לאבא: כל ימיכם הייתם דורשין ולא הייתם עושין עד שעמדתי ועשיתי אני. אמר לו: אף על פי שאנו דורשין, ואין אנו עושין, שומעין אנו לדברי חכמים. תמהני עליך אם תאריך ימים. לא שהא שלשה ימים עד שנתנהו בקברו".

שהיו הביתוסינן אומרים יקטיר עד שהוא בחוץ, שנאמר ⁸: "וכסה ענן הקטרת את הכפרת אשר על העדות ולא ימות". אמרו להם חכמים: והלא כבר נאמר: ונתן את הקטרת על האש לפני ה' ⁹.

ובכן — מה מחייב: ראשיתו של הפסוק — כדעת הפרושים, או סופו — כדעת הצדוקים?

הכתוב לא שמר לנו את הנימוקים של הצדוקים ¹⁰, פרט למחציתו של הפסוק בויקרא ט"ז, יג. אבל יתכן שהיו עוד נימוקים. פינקלשטיין ¹⁰ אומר: מנהג הצדוקים כנראה יש לו שורש במנהגי הפולחן בין העמים הקדומים שהשאיר רשמים גם כן בתולדות עמנו. כן הקריבו נדב ואביהו איש מחתתו ויתנו בהן אש וישימו עליה קטרת ואחר כך "ויקריבו לפני ה'" ¹¹. וכן בקרח ועדתו נאמר מפורש: "ויקחו איש מחתתו ויתנו עליהם אש וישימו עליהם קטרת ואחר כך הכינו להקריב קרבן זה לפני ה'" ¹² ואף על פי שבשתי עובדות הללו לא נזכר הבאת הקטורת לפני ולפנים, הרי ברור מכאן שלפי דעת הפוקרים הללו קדמה נתינת הקטורת על האש את ההקרבה. אמנם, בתיאור עבודת יום הכיפורים נאמר בבירור, בהתאם להשקפת הפרושים "ולקח מלא המחחה גחלי אש מעל המזבח מלפני ה' ומלא חפניו קטרת סמים דקה והביא מבית לפרכתו. ואחר כך נאמר "ונתן את הקטרת על האש לפני ה'" ¹³.

אין אנו יודעים את נימוקיהם של הצדוקים, אבל אין ספק שעמדתם התבססה לא רק על מחצית הפסוק "וכסה ענן הקטרת" וגו', התכמים אמרו "ולא ימות" (פס' יג) הכוונה שאם לא נתן בה מעלה עשן או אחד מסממניה חייב מיתה, וזהו דרש. לפי פשוטו של מקרא "ולא ימות" היא אזהרה שלא יסתכל הכהן הגדול בארון העדות

י' 310; א. אייג, מ. זהרי ונ. פינברון, המגדיר לצמחי ארץ ישראל, ע' 191; יהודה פליקס, עולם הצומח המקראי, ע' 232.

7 תוס' יום הכיפורים פ"א, ח', מהדורת ש. ליברמן. הפרדתי בין המעשה שעשה הכהן הגדול לבין הויכוח בין התכמים לפרושים.

8 ויקרא ט"ז, יג (ב). 9 הנ"ל יג (א).

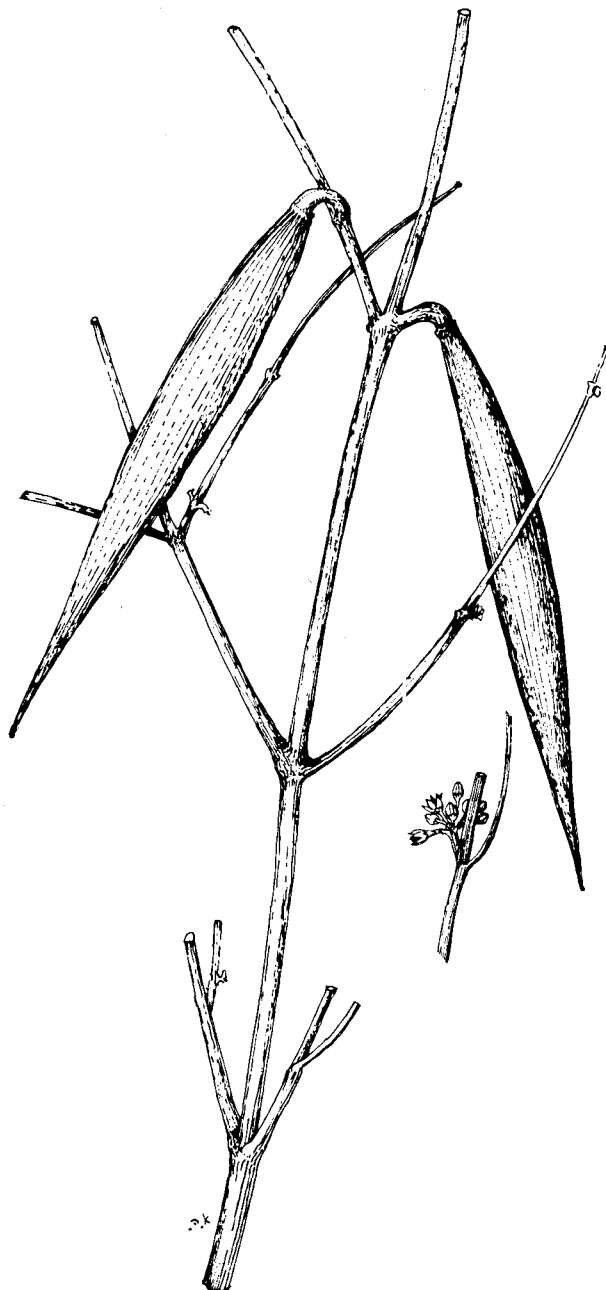
9 וכבר עמד על כך רב צעיר, תולדות ההלכה, חלק ב', ע' 271.

10 הפרושים ואנשי כנסת הגדולה, ע' פ'. 11 ויקרא י', א.

12 במדבר ט"ז, יח. 13 ויקרא ט"ז, יב—יג. 14 שמות ל"ג, ח.

"מעלה עשן" בעבודת יום הכיפורים

[3]

"מעלה עשן" — במקור ענף זה גבהו 26 ס"מ
הציר של גב' אסתר הובר, העשבייה של האוניברסיטה העברית
תודתי לבוטנאית טלמונה אורין שסייעה לי בהגדרת צמח זה.

[4]

ב"צ לוריא

ובכרובים אלא יכסה תחילה את קדש הקדשים בענן הקטורת. "ולא ימות" לא בא לבטל את הכתוב כי לא יראני האדם וחי" 14 והרי לפני ולפנים הוא מקום השכינה. לעומת זאת יודעים אנו מה הם הטעמים והנימוקים שעליהם קבעו חכמי הפרושים את סדר העבודה ביום הכיפורים.

מפליא הדבר, אבל דוקא בדורות האחרונים חלה הגשמה במושג השכינה: אסור היה להסתכל בארון העדות; בבני קהת, נושאי הארון, נאמר: "ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומתו" 15. בימי שלמה 16 "והענן מלא את בית ה' כי מלא כבוד ה' את בית ה'". בחזון ההקדשה של ישעיהו, אלהים אינו נראה לו אלא "והבית ימלא עשן" ורק אז הוא שומע את קול אלהים. יחזקאל 17 רואה בחזונו בקודש הקדשים "כעין חשמל, כמראה אש... כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום גשם כן מראה הנגה סביב הוא מראה דמות כבוד ה'... ואילו בסוף ימי בית שני 18 מספר ישמעאל בן אלישע: "פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים וראיתי אֶצְתְּרִיאֵל יה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא ואמר לי: ישמעאל בני, ברכני. אמרתי לו: יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך ויגולו רחמיך על מידותיך ותתנהג עם בניך במדת הרחמים ותכנס להם לפני משורת הדין. ונענה לי בראשו". לא כל כהן גדול הוא בעל אישיות כישמעאל בן אלישע שיש לו עוז רוח לדבר בפני הקב"ה ולבקש רחמים על עם ישראל.

ואולם, אם נרצה לדון בדברים לאור המציאות בירושלים לאחר מות ינאי, כאשר השלטון עבר לידי הפרושים, נאמר שכל הדיונים על באור כתוב זה ברוח זו או ברוח אחרת אינו אלא פרי הדיונים המאוחרים בבית המדרש. במציאות היה שלטון, שכפה את רצונו על הכהנים וקבע את סדרי העבודה לפי הבנתו.

העבודה ביום הכיפורים באה לכפר על חטאי בני ישראל 19 ויש בה כמה שלבים: מטרת השלב הראשון היא לטהר את הכהן הגדול עצמו, לכפר עליו, ולזה נועד פר החטאת "והקריב אהרן את פר החטאת אשר לו וכפר בעדו ובעד ביתו" (פס' יא), וזוהי טהרת הכהן הגדול וכל הכהנים הנלוים אליו בעבודת יום הכיפורים. מטרת השלב השני היא לטהר את בית המקדש. המקדש נטמא על ידי פשעי העם 20 ולכן "וכפר על הקדש מטמאת בני ישראל ומפשעיהם לכל חטאתם" (פס' טז). ועתה, כאשר הכהן הגדול טהור והמקום טהור בא השלב השלישי — הקטרת הקטורת לפני ולפנים "וכפר בעדו ובעד ביתו ובעד כל קהל ישראל". הקטרת הקטורת לפני ולפנים היתה השיא שבעבודת יום הכיפורים, כך נראו הדברים גם בעיני חז"ל 20; אמר רבא וכן א"ר יצחק בר אבדימי וכן א"ר אלעזר אמר קרא

14 שמות ל"ג, כ, ה.

15 במדבר ד', כ.

16 מל"א ח', יג.

17 א', כו—כז.

18 לדעתי ישמעאל היה כהן גדול לא ובבית שני, כי אם במקדש בירושלם, ר' בספרי מגילת

הנחושט ממדבר יהודה, ע' 35, ולגבי דיונו אין זה משנה.

19 פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי מהלך בירושלים והיה ר' יהושע מהלך אחריו. ראה בית המקדש שהוא חרב. אמר: אוי לנו על הבית שחרב, מקום שמתכפרין בו עונותינו (ילקוט שמעוני, הושע, תקכ"ב).

20 בענין זה ר' מאמרו של יעקב מילגרוים, קרבן חטאת והעבודה בבית המקדש בימי ירמיהו,

דברי חוג העיון בתנ"ך בבית הנשיא, ירמיהו כרך ב', ע' 121. 20א יומא מ"ד, ע"א.

[5] "מעלה עשן" בעבודת יום הכיפורים

(ויקרא ט"ז, י; יז) "וכפר בעדו ובעד ביתו ובעד כל קהל ישראל". איזוהי כפרה שווה לו ולאחיו הכהנים ולכל קהל ישראל? הוי אומר: זה הקטרת הקטורת אין דהא תני ר' חנינא למדנו לקטורת שמכפרת שנאמר (במדבר י"ז, יב) "ויתן את הקטרת ויכפר על העם". ותנא דבי ר' ישמעאל: על מה קטורת מכפרת? על לשון הרע: יבוא דבר שבחשאי ויכפר על מעשה חשאי²¹.
שני תפקידים היו מוטלים על הכהן הגדול בהיותו לפני ולפנים: היה עליו להקטיר את הקטורת ולהתפלל תפילה קצרה, נוסח התפילה היה²²:
"יהי רצון מלפניך שתהא השנה הזאת דשונה, גשומה וטלולה, ואל תפנה אל תפילת עוברי דרכים".

נאמר²³: ולא היה מאריך בתפלתו שלא להבעית את ישראל. "היה מעשה בכהן גדול אחד שהאריך בתפלתו נמנו אחיו הכהנים ליכנס אחריו. התחילו הם נכנסים והוא יוצא. אמרו לו: למה הארכת? אמר להן: מתפלל הייתי על מקדש אלהיכם שלא יחרב. אמרו לו: אף על פי כן לא היית צריך להאריך²⁴.

נאמר שכפרת עוונותיו של העם תלויה במעשי הכהן הגדול לפני ולפנים. סימנו של קרבן שנתרצה — כאשר עשנו וריח ניחוחו עולים ישירות מעלה מעלה, קרבן שלא נתרצה עשנו וריחו מתפורר סביב המזבח או המקטור. על-ידי תוספת "מעלה עשן" בקטורת הושג הדבר — ענן הקטורת היה מתמר ועולה כמקל עד לתקרה ואחר שופע ויורד על הכתלים.

שרפתו של "מעלה עשן" היא מהירה וזה יכול להסביר כיצד נתגלה המעשה של הכהן הגדול הביטוסי, שהתקין — כלומר שם את הקטורת על הגחלים שבמחתה לפני שנכנס לפני הפרוכת. ההיכל נתמלא עשן שפרץ גם החוצה. נמצא שלא עשה את המוטל עליו לכפר על עוונותיו של העם, ולכן גזרו עליו מה שגזרו ולא שהא שלשה ימים עד שנתנהו בקברו.

מכאן נבין מה רבה היתה חשיבותו של "מעלה עשן"; האומנים של אלכסנדריה לא הכירו אותו ואת סגולתו ובית אבטינס שמר זאת בסוד ומשום כך נענו להם החכמים והכפילו את שחרם.

המחתה של יום הכיפורים היתה שונה מן המחתה של כל ימות השנה:
יומא פ"ד, ה"ד: בכל יום היתה זהבה ירוק, והיום — אדום.

21 דבר שבחשאי, שנאמר (ויקרא ט"ז, יז): "וכל אדם לא יהיה באהל מועד בבואו לכפר בקדש עד צאתו...".

בכל יום היו שני כהנים נכנסין: אחד בכף ואחד במחתה. חיים (ביום הכיפורים) נטל את המחתה בימינו ואת הכף בשמאלו. במה דברים אמורים — בקטורת שלפני ולפנים (תוס' יומא ג', ג; צוק, 185). והיה מהלך בהיכל עד שמגיע לבין שתי הפרוכות המבדילות בין הקדש לבין קדש הקדשים וביניהן אמה (יומא פה, מ"א), דוחק היה באצילי ידיו כדי שלא ישרפו הפרוכות (אשר ביניהם היה מהלך (ירוש' שם)).

22 יומא פ"ה, ה"א.

23 ר' בספרי מינאי עד הורדוס, ע' 216, הדיון על השנויים שחלו בתפילתו של הכהן הגדול ביום הכיפורים לאחר מות ינאי.

24 תוס' יומא פ"ב, יא ובבלי שם נ"ג, ע"ב.

[6]

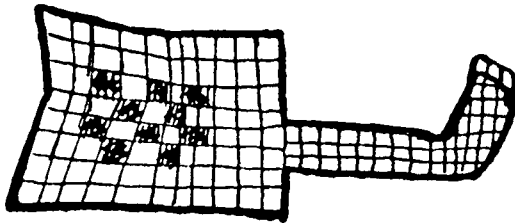
ב"צ לוריא

תוס' יום כיפורים פ"ג, ה"ג; צוק, 185 (16): בכל יום היתה כבודה והיום היתה קלה, בכל יום היתה קצרה והיום ארוכה כדי שיהא זרועו מסייעתו, בכל יום לא היה לה גשתיק²⁵ והיום היה לה גשתיק.

ירוש' יומא כ"ד, ה"ד: והיתה ארוכה כדי שלא לייגעו, והיום היה בה אמה ומחצה כדי שתהא הזרוע מסייעת.

לאחר דיכוי מרד ברכוכבא אפסה התקוה לראות את בית המקדש בתפארתו; או החלו חכמי ישראל לתת ביטוי לגעגועים לימים שבית המקדש היה קיים על-ידי ציור ופסול של כלי בית המקדש, פסלו את המנורה ושאר כלי הקודש על העמודים, על המשקוף וברצפת הפספס. לא היה כל קושי בזיהוי השופר והלולב עם תוספותיו, אבל ימים רבים התלבטו בזיהוי של רבוע. לאחרונה זיהה מ. נרקיס²⁶ את הרבוע עם המחטה וזיהוי זה מקובל כיום על דעת כולם. המחטה מצויה בתורת קישוט על כותרות העמודים בבית הכנסת בכפר נחום, יחד עם מנורה ושופר, ע"ג לוח של בית הכנסת בפקיעין, ברצפת בית הכנסת בבית-אלפא, עוספיה ועוד. קשוטים אלה ידועים גם בקהלות ישראל בגולה: בקטקומבות של סירקוזה, מונטה-יורדה ברומא, על כוסות מוזהבות ובכתבי יד עתיקים של ספרים עבריים.

לתשומת לב מיוחדת ראויה המחטה שברצפת בית הכנסת בגרש²⁷. היא נתונה משמאל למנורה ומעל שופר, על חלקה הרחב עשר נקודות כהות המסמנות את הגחלים. הידית שלה ארוכה מן הרגיל ובסופה היא כפופה כלפי ימין. היא מזכירה את תאור המחטה של יום הכיפורים, שהכהן היה מחזיק בימינו²⁸ סמוך לרבוע, וכשהוא מקרבה לגופו הוא משעיין את המרפק על הבליטה הצדדית.

25 גשתיק נ"א ושתיק, לפי ליברמן מיונית נרתקיון. ולמה הנרתיק? משום שהגחלים הלוחשות נמצאות במחטה זמן רב ומחממות אותה ויש לחשוש שידו של כהן תכוה.

M. Narkiss, *The Shovel as a Jewish Symbol*, JPOS 1935, p. 14 26

27 מחטה מס' 14 בלוח, המצורף למאמר הנ"ל של נרקיס. ר' גם J. W. Crowfoot, *Churches* 27

.in Jerash p. 18; Adolf Reifenberg, *Denkmäler der Jüdischen Antike*. Tafel 43

28 יומא פ"ה, ה"א.